

9. Риккерт Г. Введение в трансцендентальную философию. Предмет познания // Философия жизни / Генрих Риккерт. – К. : Ника-Центр, 1998. – С. 13–164.
10. Риккерт Г. О понятии философии // Философия жизни / Генрих Риккерт. – К. : Ника-Центр, 1998. – С. 446–483.
11. Риккерт Г. Науки о природе и науки о культуре / Генрих Риккерт. – М. : Республика, 1998. – С. 44–128.
12. Хейман С. Кістяківський: Боротьба за національні та конституційні права в останні роки царату / С. Хейман. – К. : Основні цінності, 2000. – 302 с.
13. Шамшурин В. И. Человек и государство в русской философии права / В. И. Шамшурин // Вопросы философии. – 1990. – №3. – С. 132–140.

УДК 141.7

СОЦІАЛЬНО-ФІЛОСОФСЬКИЙ ЗМІСТ КОНЦЕПЦІЇ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА ЕРНЕСТА ГЕЛЛНЕРА

Дем'яненко О. О. (м. Черкаси)

Стаття присвячена соціально-філософському аналізу концепції громадянського суспільства Ернеста Геллнера.

Ключові слова: громадянське суспільство, «модульна» людина.

Статья посвящена социально-философскому анализу концепции гражданского общества Эрнеста Геллнера.

Ключевые слова: гражданское общество, «модульный» человек.

The article is dedicated to the sociophilosophical analysis of Ernest Gellner's conception of civil society.

Key words: civil society, modal personality.

Проблема громадянського суспільства як сфери недержавних суспільних інститутів і відносин завжди перебувала в центрі філософської думки. Одними з перших до проблеми громадянського суспільства підійшли мислителі античності Платон та Аристотель. Саме ж поняття «громадянське суспільство» з'явилося у XVIII ст. у працях Г. Гроція, Т. Гоббса, Дж. Локка, причому в різні часи в це поняття вкладався різний зміст.

Помітним та ґрунтовним дослідженням громадянського суспільства кінця ХХ ст. стала робота професора філософії, логіки і наукового методу Лондонської школи економіки Лондонського університету (1962–1984 рр.), професора соціальної антропології Кембриджського університету (1984–1993), засновника та директора Центру з дослідження націоналізму при Центрально-

Європейському університеті в Празі (1993–1995 рр.) Е. Геллнера «Умови свободи: громадянське суспільство і його конкуренти» 1994 р., що присвячена питанням пояснення причин появи такого явища суспільного життя як громадянське суспільство, порівняння його з іншими типами суспільної організації, осмислення та узагальнення східноєвропейського досвіду взаємовідносин держави та суспільства, оцінки перспектив формування такого суспільства в східноєвропейських та деяких інших посттоталітарних державах.

Концепція громадянського суспільства, запропонована Е. Геллнером, є досить новою для науки, оскільки з'явилася лише в 90-х роках ХХ ст. Тим не менш, вона одразу зацікавила дослідників проблематики громадянського суспільства. Короткий огляд даної концепції можемо знайти у працях деяких зарубіжних та вітчизняних вчених, зокрема М. Ігнат'єффа, Дж. Кіна, Ю. Узун, А. Колодій, А. Карася, О. Гребіневич, В. Демидова, Я. Паська. Проте, концепція громадянського суспільства Е. Геллнера не виступала окремим предметом їхніх досліджень. Відповідно, існує проблема розкриття та осмислення даної концепції.

Концепція громадянського суспільства Ернеста Геллнера – не перше, але, напевно, найгрунтовніше дослідження цього феномена. З назви роботи, присвяченої проблемі громадянського суспільства, стає зрозумілим – одним із центральних для концепції автора є поняття «свобода», її роль у громадянському суспільстві. З одного боку, саме громадянське суспільство неможливе без свободи, з іншого – воно стає умовою свободи.

На думку Е. Геллнера, у громадянському суспільстві реалізовано не стільки «позитивну», скільки «негативну» свободу, як їх визначав І. Берлін. Це свобода передусім від свавілля необмеженої влади, а її гарантіями виступають заборони, покликані запобігти несправедливому зосередженню влади в одних руках. На думку мислителя, громадянське суспільство забезпечує передусім негативну свободу, оскільки в ньому неможлива угода між людьми щодо якихось інших позитивних цілей, окрім захисту свободи його громадян. Подолати відчуженість та роз'єднаність вони можуть, лише докладаючи особистих зусиль або об'єднуючись у добровільні асоціації, тобто суспільство пропонує тільки захист, а не порятунок.

Для Е. Геллнера також досить важливими є момент співвідношення громадянського суспільства і моральних засад суспільного життя. Мислитель визнає моральну ницість громадянського суспільства, оскільки воно виступає суспільством профаним, тобто суспільством, що слугує найницішим людським бажанням [4, с. 74].

Слід, однак, зазначити, що мораль громадянського суспільства за концепцією Е. Геллнера не пов'язана з традиційними моральними приписами. У громадянському суспільстві церква та держава відокремлені одна від одної, натомість поряд із державною церквою існують інші форми віросповідання. Тобто мова іде про толерантність і релігійний плюралізм як передумову формування духу вільного підприємництва з його прагненням до самовдосконалення та політичної свободи.

Таким чином, відповідно до основних постулатів концепції Е. Геллнера, громадянське суспільство не обіцяє раю, його неможливо перетворити на моральну спільноту. Проте дане суспільство має всі механізми, що спрямовані на захист громадян: ефективно функціонує законодавча та судова системи, а держава виступає в ролі охоронця, гаранта прав і свобод людини і громадянина.

Е. Геллнер вважав, що громадянське суспільство не може базуватися на консервативних ідеях, зорієнтованих на релігійних та традиційних родинних цінностях, оскільки засноване на ідеалах пуританського суспільства, воно втрачає свою характерну особливість – свободу. Саме це положення аналізованої концепції містить певну внутрішню небезпеку для існування громадянського суспільства, оскільки воно не бажає дати своїм членам моральної перспективи, створити віру або міф, яким люди могли б жити (на відміну від його так званих «конкурентів» громадянського суспільства, виокремлених мислителем).

Чи не найважливішим соціально-філософським аспектом концепції громадянського суспільства Е. Геллнера є проблема людини. Філософ вважав, що найдивовижнішим в громадянському суспільстві те, що воно не лише дозволяє людині використовувати профанну енергію, а й полегшує моральний тягар усвідомлення її профанності, воно послаблює напругу постійного поривання до недосяжного раю. Легітимізуючи профанне, таке суспільство сприяє появі нового типу людської особистості – Е. Геллнер називає його «модульною людиною». Вона поступово формується не просто в модерному суспільстві, але й винятково у міському середовищі. Фактично, поява нового типу людини стає важливою передумовою для виникнення громадянського суспільства.

Е. Геллнер доводить, що сучасний індивідуалізм не є чимось одиничним і роз'єднаним. Громадянське суспільство дає людям змогу об'єднуватись у різноманітні спільноти – спортивні команди, трудові колективи, товариства аматорів або професійні об'єднання; зрештою, це може бути просто дружба кількох людей. Термін «модульне» якраз і покликаний описати неорганічний характер цих зв'язків сучасного «я». Такі зв'язки є чимось природним, але це нова форма громадського життя, абсолютно відмінна від родових зв'язків у родоплемінному суспільстві та партійних – у тоталітарній державі. Вони базуються на вільному виборі чогось відповідно до його ефективності та доцільності на даний час.

Для Е. Геллнера передусім важливими є соціально-політичні наслідки модульності: модульна людина входить в асоціації, які не є ритуально оформленими та загальнообов'язковими для членства, а виступають як добровільні союзи, що орієнтуються на швидкоплинне ринкове середовище, тобто є рухомими, і спрямовують свою діяльність на досягнення конкретної мети. Також кожен може вийти з них (асоціацій), якщо він не погоджується з їх політикою, причому такий вчинок не буде розцінюватися як зрада. Причиною цього є те, що ринкове суспільство живе не лише в умовах постійно змінних цін, але і змінних союзів та переконань. Тут немає раз і назавжди встановленої ціни, єдиного способу поділу людей за тими чи іншими критеріями –

все може змінюватися, і норми моралі, як було з'ясовано вище, цього не заперечують. Також до особливостей нового типу людини відноситься та, що вона зі своєї власної ініціативи дотримується правил добродесної поведінки [5, с. 384].

В контексті цієї тези Е. Геллнер говорить, що «... добродесність як мета держави чи державної політики є руйнівною для свободи. Добродесність, що добровільно практикується між людьми, що досягають між собою згоди, є великим благом для громадянського суспільства, або навіть його передумовою» [2, с. 74]. Така добродесність, що є передумовою до побудови громадянського суспільства, інтерпретується як неогоїстичний інтерес людини.

Розмірковуючи над питанням моральних якостей модульної людини, Е. Геллнер виокремлює наступні: відповідальність за свої дії; здатність тверезо оцінити їх доцільність та можливі наслідки, а також дотримуватись слова. До того ж, член громадянського суспільства повинен вміти мислити в картезіанському дусі, ясно і чітко, не поєднуючи, а за можливості, розрізняючи сутності і послідовно розглядаючи в конкретний момент лише одну з них.

Філософ наголошує: комусь може здатися, що сучасне громадянське суспільство торжествує перемогу, але цей тріумф не остаточний і, можливо, короточасний. Переваги громадянського суспільства – відмова ставити громадські інтереси вище за приватні, переконання, що свобода має лише негативний, а не позитивний зміст, – можна також розглядати як ознаки його занепаду. З точки зору антропологів, сучасне громадянське суспільство є унікальним у своїй байдужості до основних проблем буття, в небажанні дати своїм людям віру або міф, якими вони мали б жити. У той же час марксистські тоталітарні режими залишилися вірними найдавнішим заповідям панування – вони прагнули утвердити й зміцнити владу колективної моралі [4, с. 73].

Як пише Е. Геллнер, «громадянське суспільство з його відокремленням істини та вартостей і не сакралізованим сприйняттям влади як певного механізму є винятком із загального правила» [2, с. 23].

Проте, все ж таки лише в громадянському суспільстві існують умови, що змушують людей приймати соціальний порядок добровільно, без страху, «тільки в умовах постійного зростання добробуту, коли соціальне життя перетворюється на гру з метою виграшу, більшість може бути справді, без будь-якого залякування, зацікавлена у статус-кво» [2, с. 108].

Резюмуючи вищевикладене, Е. Геллнер пише: «Модульний устрій людини, тісно пов'язаний з індустріальним, орієнтованим на розвиток, суспільством, має два аспекти, два ряди обставин, що його супроводжують. По-перше, він робить можливим громадянське суспільство, тобто систему, врівноважуючи державу плюралістичних асоціацій і економічних інститутів, які не закріпають людину. По-друге, він обов'язково підвищує значення етнічної ідентичності, оскільки людина вже не прив'язана раз і назавжди до заданої соціальної ніші. Натомість вона залучена до певного простору культури. Причому перше – можливість, що відкривається не одразу, а друге – імператив, що завжди дає про себе знати вже на перших етапах розвитку» [2, с. 135].

Отже, передумовою існування громадянського суспільства Е. Геллнер визначає появу нового типу людини – «модульної», яка постає егалітаристом та індивідуалістом водночас, а також, об'єднуючись зі своїми співгромадянами в різні асоціації, протистоїть державі та таким шляхом досягає власних цілей.

Принцип модульності разом з моральними та інтелектуальними умовами, що забезпечують його втілення, сприяє функціонуванню громадянського суспільства, робить можливим існування тих сегментів, які не закріпачують людину, дають їй широкі можливості вибору, і водночас є ефективними. Але даний принцип породжує не лише громадянське суспільство, а і суспільство націоналістичне. Е. Геллнер вважає, що за сучасних умов культура виступає не знаком відмінності якоїсь привілейованої групи, а культурою суспільства в цілому, яка визначає межі суспільства – як культурні, так і політичні. Це, за висловом автора, «шлюб держави і культури».

Отже, ще однією з головних рис нової «модульної» людини можна назвати потребу в національній спільноті. Перевага націоналізму і полягає саме в тому, що він дає «модульним» людям спільну мету, забезпечує суспільну ідентифікацію, котра визначається засвоєною в процесі навчання письмовою культурою. Націоналізм такої людини слугує вираженням її цілком визначених й істинних інтересів.

В одній з робіт Е. Геллнера, а саме «Нації та націоналізм» 1983 р., було викладено теорію, згідно з якою націоналізм є функціональною адаптацією до наслідків модернізації суспільства, спробою нації-держави витворити ритуали колективної належності та відданості, що їх раніше створювали плем'я, сім'я, громада. Національні системи освіти, що запроваджують вивчення національної мови, історії, системи цінностей, дали громадянським суспільствам можливість задовольнити потребу колективної належності в межах ринкової системи з характерним для неї відчуженням та атомізацією.

Таким чином, модульна людина за природою своєю є націоналістом. І якщо спочатку громадянські та націоналістичні прагнення були союзниками, то згодом їхні шляхи розійшлися. Проте, Е. Геллнер робить висновок, що націоналізм може бути сумісним або несумісним з громадянським суспільством залежно від того, якої форми набуває сам націоналізм: чи пропагує виключність, чи схиляє до ідей рівності та свободи.

Загалом концепція громадянського суспільства Е. Геллнера побудована на протиставленні громадянського суспільства іншим типам суспільств. За критерієм рівня забезпечуваної свободи мислитель виокремлює таких «історичних конкурентів»:

- 1) традиційне (аграрне) суспільство;
- 2) сегментоване суспільство, що не допускає індивідуальної свободи;
- 3) політикоцентралізоване суспільство, тобто таке, яке не дає можливості розвитку індивідуалізму;
- 4) тоталітарне суспільство.

Ще одним аспектом концепції Е. Геллнера є аналіз можливостей формування та функціонування громадянського суспільства в країнах світу на основі проведення осі між Сходом і Заходом. Відповідно до висновків філософа, західне громадянське суспільство є природним, закономірним етапом еволюції форм суспільної організації, тоді як на Сході громадянське суспільство є бажаним для побудови, але не властивим з огляду на деякі його західницькі особливості.

Отже, на думку Е. Геллнера, громадянське суспільство є найбільш вдалою моделлю соціальної організації. Особливістю його є те, що воно неможливе без свободи, проте водночас виступає умовою свободи. Е. Геллнер вважає, що підставою для розвитку громадянського суспільства виступає економічна свобода. В контексті порівняння рівня свободи Е. Геллнер протиставляє громадянське суспільство іншим видам суспільств.

Передумовою існування громадянського суспільства Е. Геллнер визначає появу нового типу людини – «модульної», яка має ряд певних особливих якостей та є націоналістом, причому цей націоналізм може збігатися чи розходитися з ідеалами громадянського суспільства. Все залежить від того, наскільки він орієнтований на свободу та рівність.

ЛІТЕРАТУРА

1. Геллнер Е. Нації та націоналізм / Е. Геллнер; [пер. з англ. Б. Сусь] – К. : Смолоскип. – 2000. – 872 с.
2. Геллнер Э. Условия свободы. Гражданское общество и его исторические соперники / Эрнест Геллнер ; [пер. с англ. И.И. Крупник] – М. : Ad Marginem, 1995. – 224 с.
3. Демидов В. А. Исторична еволюція концепції громадянського суспільства : автореферат дис. канд. істор. наук : спец. 07.00.02 / Володимир Анатолійович Демидов. – Чернівці, 2000. – 20 с.
4. Ігнат'єфф М. Про громадянське суспільство. / Майкл Ігнат'єфф ; [пер. з англ. С. Яринич] – // Сучасність. – 1995. – №10. – С. 77.
5. Карась А. Філософія громадянського суспільства в класичних теоріях та неklasичних інтерпретаціях: монографія / Анатолій Феодосійович Карась. – К.–Львів : Видавничий центр ЛНУ ім. І. Франка, 2003. – 520 с.
6. Проценко О. Походження свободи : (Осмилення витоків та розвитку концепції громадського суспільства) / О. Проценко, В. Чепинога. – К. : Смолоскип, 1996. – 142 с.
7. Узун Ю. В. Концепт «громадянського суспільства» в історії та теорії політичної думки : автореферат дис. канд. політ. наук : спец. 23.00.01 / Юлія Вадимівна Узун. – Одеса, 2002. – 16 с.